

Osmanlı Devleti’nin Son Zamanlarında Karadeniz’in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler

Necmettin Aygün *

Özet,

Değerlendirmesi yapılan gümrük defteri Güney Karadeniz liman şehirleri ve bu limanların art alanlarında gerçekleşen iktisadî ilişkileri gözler önüne sermekte olduğu gibi, bölgenin gelecekteki jeopolitik yapılanmasına yardımcı olacak verileri de barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Güney Karadeniz, gümrük, ticaret, liman.

Abstract

The customs registry, which has been evaluated, contains the data which will help the geopolitical structuring of the region in the future as well as displaying the financial relationships that occur in the harbour towns of Southern Blacksea and the sub-regions of these towns.

Key Words, Ottoman Empire, Southern Blacksea, customs, trade, harbour.

Karadeniz’de ticaret eski bir gelenek olmakla birlikte XIII ve XIV. yüzyıllar ticarî canlılık anlamında özel bir önem taşır. İtalyan şehir devletleri Venedik ve Ceneviz öncülüğündeki bu örgütlü ticaret Güney Fransa’dan başlayarak Karadeniz’in dört bir tarafındaki limanlarda sonlanmaktaydı. Bu liman/pazar mahalleri Asya ve Akdeniz ürünlerinin değiş-tokuş merkezleri olarak görev yapmış oldukları gibi aynı zamanda bölgedeki birçok şehir ve kasabanın gelişmesine katkıda bulunmuşlardı.

XVI. yüzyılda Kefe, ipek yolu limanlarından biri olarak Karadeniz ticaretinin önemli merkezlerinden biriydi. Büyük miktarda *buğday*, *hayvanî ürünler*, *tuzlanmış balık*, *havyar*, *bal* ve *bal mumu* gibi temel besin maddeleri ile *deri*, *post*, *ham demir* ve *köleler* kuzeyin ihracatının esasını oluşturmaktaydı. Pamuklu ve ketenli kumaşlar Anadolu’dan, ipekliler Bursa’dan, yünlü dokumalar Avrupa’dan, şap ve bakır Kuzey Anadolu’dan, kuru üzüm, incir ve zeytinyağı

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
lezgioglu_a@mynet.com

ise Ege'den Kefe'ye ihraç edilmekteydi. Ancak, ilerleyen süreçte Osmanlı devletinin *iâşe politikası* çerçevesinde Karadeniz'deki ticarî trafiğin İstanbul'a yönlendirilmesi XVIII. yüzyılda Karadeniz ve çevresinde üretilen malların İstanbul'a akmasını; bölgedeki liman şehirlerinin genelde İstanbul ile bağlantılarının kalmasını sağlamıştır. XVIII. yüzyılda, XVI. yüzyılın aksine Kefe ve çevresi yerine Rumeli ve Tuna'da yer alan iskeleler hem İstanbul ve hem de Doğu Karadeniz limanları için daha önemli hâle gelmiştir. Karadeniz ticaretinin İstanbul merkezli bir durum olarak uluslar arası özelliğini kaybetmesinde Osmanlı devletinin Karadeniz ve çevresini *İstanbul'un besin ambarı* olarak görmesi nedeniyle yabancıların bu denizde ticaret yapmalarına engel olması hiç şüphesiz en önemli etkidir. Bununla birlikte, XVIII. yüzyılda Rusya ve İran ile kuzey ve doğu sınırlarımızda gerçekleşen savaşların yarattığı karmaşa da bir o kadar etkilidir.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında özellikle yeni bir iktisadî güç olarak beliren Avusturya'nın Balkanlarda üretimi yaygınlaşan ürünlere olan talebinin artması Balkanlarda üretim ve ticaret ilişkilerinin farklılaşmasına yol açarken hem İstanbul ve hem de Karadeniz limanlarının Balkanlar ile olan bağlantıları eskiye oranla önem kazanmıştır. Bu vesileyle XVIII. yüzyılda Balkanların kaba yünlüleri, tütün ve hırdavat ürünleri Karadeniz limanlarında revaç bulurken Güney Karadeniz limanlarının fındık, bakır ve keteni ile Anadolu içlerinden bu limanlara ulaşan pamuk-yün ağırlıklı dokumalar Balkanlara aktarılmıştı.

Güney Karadeniz limanlarının kuzeydeki limanlar ile olan ticaret ilişkilerinde yeniden bir canlanma XIX. yüzyıl başlarında gerçekleşmişti. Rusya (1774), Avusturya (1784), İngiltere (1799) ve Fransa'ya (1802) Karadeniz'de serbest ticaret yapma hakkı verilmesi bölgedeki siyasî ve iktisadî yapıyı etkileyecektir. 1829'da Ruslar ile imzalanan Edirne Antlaşması'yla Karadeniz'in uluslar arası ticarete bütünüyle açılması söz konusu olunca Rus Çarı ile Eflak ve Boğdan'ın Fenerli beylerinin himayeci tutumları sayesinde Rumlar büyük bir avantaj kazanmaya¹, Müslüman tüccarlar Kuzey Karadeniz kıyılarından ayrılmaya ve bazı Rum tüccarlar ise Rus vatandaşlığına girmeye başlamışlardı. Önceleri Anadolu'nun batı kesimlerinde yabancı tüccarlara tercüman ve simsar gibi görevler ile aracılık etmede söz sahibi olan Osmanlı vatandaşı Rum ve Ermeniler; yabancılar Karadeniz ticaretinin açılmasıyla birlikte ilkin yabancı tüccarların aracı ve destekçileri, sonraları da doğrudan müteşebbis olarak bölge genelinde %20-30'lar seviyesinde olan nüfuslarının aksine siyasî ve iktisadî alanlarda üstlendikleri görevler ile Müslüman ahalinin birkaç adım önüne geçme fırsatı bulmuşlardı². Neticede, İngiltere ve Fransa'nın³ Karadeniz

¹ Rumların Avrupa ile olan siyasî ve iktisadî bağları hakkındaki son bir çalışma için bakınız Al, Hüseyin-Akar, Şevket K, "Osmanlı Maliyesinde Kısır Döngü ve 1861 Ticarî Krizi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18, İstanbul 2008, 51-86.

² Osmanlı devrinde Karadeniz'de gerçekleşen iktisadî gelişmelerin seyri için bkz. Aygün, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, İstanbul 2005.

³ Bilici, Faruk, "XIX. Yüzyılın Başında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3, Trabzon 2007, 35-47.

limanlarında ticarî avantaj elde etmek için Rus, İran ve Osmanlı devletleri nezdindeki çabaları yanı sıra 1830'lardan sonra buharlı gemi taşımacılığının Karadeniz'de boy göstermesi⁴ Karadeniz ticaretinin daha önceki yapısını kökten değiştirdiği gibi Güney Karadeniz şehir ve kasabalarında toplumsal ilişkilerin de yeniden biçimlenmesine yol açmıştır⁵.

1830'larda İngilizlerin İran ile ticaret yapmak için daha ucuza mal olan Tebriz-Erzurum-Trabzon kervan yolunu kullanmaya başlamaları Karadeniz ticaretinde önemli bir aşamayı ifade etmektedir. Rusların, İngiliz ve İran ticaretini kendi üzerine çekmek için Gürcistan'dan Tiflis ve Tebriz'e kadar kara ve demir yolları inşa etmeye kalkışması Osmanlıların da 1875'lerde Trabzon-Erzurum kara yolunu daha iyi şartlara ulaştırarak ulaşım açmalarına vesile olmuştur. Karadeniz ve çevresinde gerçekleşen bu ve benzeri faaliyetler konaklama, ulaşım ve yiyecek tedariki açısından bölge halkının yararına olumlu gelişmelere yol açmıştır⁶. Ancak, 1869 yılında Süveyş kanalının açılması ve ilerleyen süreçte İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi Uzak Doğu ile gerçekleşen ticarî ulaşımında Süveyş kanalının yoğun bir şekilde kullanılmasını sağlarken Karadeniz ticaretinin yeniden önem kaybetmesine yol açacaktır. Bununla birlikte Rusya, Avusturya, Fransa ve İngiltere ile olan iktisadî ilişkiler bölgeyi etkileyen malum savaş dönemleri hâric önemli bir seviyede devam etmiştir⁷.

Tarıma dayalı Osmanlı ekonomisinde XIX. yüzyılda dış ticaretin hızla genişlediği, iç pazarları istila eden ithal fabrika mallarının rekabeti karşısında el veya tezgâh üretimine dayalı yerli üretimin zorda kaldığı bilinmektedir. Orta ve alt sınıflara hitap eden yerli dokumacılık ve diğer geleneksel zanaatlar, Avrupa malları karşısında direnç göstererek Osmanlı devleti yıkılana kadar ayakta kalmayı başarabilmişti⁸. Bu sebeptendir ki, çalışmamıza konu olan arşiv defteri yerli üretim-tüketim ilişkileri ile yerli müteşebbislerin baskın konumunu

⁴ Issawi, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal Middle East Studies*, Cambridge 1970, 18-27; Turgay, A. Üner, "Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century", *Economie et Societes dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIe-debut du XXe Siecle)* içinde, (Der. J. Bacque ve P. Dumont, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique), 297-315 ve Demir, Tanju, "Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Posta Taşımacılığı Ve Vapur Kumpanyaları", *EJOS, (Electronic Journal of Oriental Studies)* Utrecht University, VII (2004), No 9, 1-11.

⁵ Gayrimüslim nüfusun köylerden sahil yerleşimlerine göç etmeleri hakkında bkz. Aygün, Necmettin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal Ve İktisadî Yapı", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 5/17, Çorum 2008, 75-111 ve Ekinci, İlhan, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, I, Trabzon 2006, 55-88.

⁶ Trabzon-Erzurum yolunda XVIII. yüzyılda gerçekleşen inşâ ve bakım çalışmaları için bkz. Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 115-128; XIX. yüzyıl için bkz. Şen, Ömer, *İmparatorluğu Kurtarmak*, İstanbul 2008, 144-171.

⁷ Dönemin Trabzon Vilâyeti Salnâmeleri içerdikleri geniş bilgiler ile ayrıcalıklarını korumaktadırlar. Bunlar yanı sıra dönemin şartları hakkında bkz. Halaçoğlu, Ahmet, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, Sayı 250, Ankara 2004, 881-909.

⁸ Pamuk, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul 2008, 33, 63, 140.

göstermektedir. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları denizlerde dış ticareti ellerinde tutarlarken Anadolu'nun içlerindeki yerleşimlerde durum pek de farklı değildir. Genelde Müslümanlar tarım, hayvancılık ve iç ticaret ile uğraşırken; ithalat ve ihracat (veya toptan ticaret), Avrupa şirketlerinin Anadolu'daki acenteciliği ve sarraflık gibi külliyetli sermayeye muhtaç işler ile gayrimüslimler uğraşmaktaydılar⁹.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde *Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Trabzon Gümrüğü* tasnifinde yer alan 17229 numaralı yedi sayfalık bir gümrük defteri, Karadeniz'in orta ve doğu kısımları yanı sıra buraların art alanlarındaki iktisadî ilişkiler hakkında önemli bilgiler vermekte olup; çalışmamızda bu gümrük defteri merkeze alınıp ilgili diğer çalışmalardan da yararlanılarak konu işlenecektir. Bahsi geçen gümrük defteri tarihsiz olmakla birlikte tecrübemiz bu defterin XIX. yüzyıl sonları veya XX. yüzyıl başlarına ait olduğunu söylemektedir. Gümrük defteri Şubat ayına ait 28 günlük kayıtların her bir gününü içeren tutanaklardan ibarettir. Defterde iki ana gümrük merkezine bağlı birçok gümrük mahallinin adı geçmekte ve tüm bu gümrükler *emaneten* bir görevli tarafından idare edilmekteydi. Ünye, Fatsa, Ordu ve Bulancak gümrükleri Samsun gümrüğüne; Pulathâne (Akçaabat), Rize, Mapavri (Çayeli), Of ve Sürmene gümrükleri de Trabzon gümrüğüne bağlıydılar¹⁰. Gümrük defterinde Trabzon ve Samsun gümrüklerine uğrayan tüccarların/gemicilerin isimleri, taşıdıkları mallar, ödedikleri vergiler vb. ayrıntısıyla kaydedilmişlerken bu iki ana gümrüğe bağlı olan diğer gümrüklerin sadece toplam gümrük vergi miktarları kayda girmişlerdir. Gümrükten mal geçiren tüccarlar "*Trabzonî Hacı Ali Molla*", "*Tirebolulu Osman*", "*Lâdikli Emrah*" ve "*Rusyalı Mihail*" örneklerinde olduğu gibi genelde memleketleriyle birlikte tanımlanmışlardır. İlgili gümrük defteri vilâyet dışından veya yabancı bir ülkeden Trabzon ve Samsun limanlarına gelen malları gösteren/vergilendiren bir defter olup; bu defter aynı limanlardan İstanbul veya ülke dışına ihraç edilen malları ise göstermemektedir.

TRABZON VE CİVAR GÜMRÜKLER

Trabzon gümrüğünde Şubat ayının 28 gününde toplam 131 kez vergilendirme yapılmıştır. Bu vergilendirmenin 15'i *rüfekasıyla* yani arkadaşlarıyla birlikte gümrüğe uğrayan girişimcileri (tüccar, gemici vb) ifade ederken, "*vapur yolcularından parakende zuhurat*" adı altında üç kez, "*balıkçılardan parakende zuhurat*" adı altında on bir kez, "*ecnas keresteden parakende zuhurat*" adı altında dokuz kez ve "*parakende zuhurat*" adı altında on bir kez vergilendirme yapılmıştır. Dolayısıyla 131 farklı vergilendirme içerisinde 15 kayıt arkadaşlarıyla birlikte gümrüğe uğrayanları gösterirken 91 girişimci bireysel olarak Trabzon gümrüğüne uğrayarak ticarî faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdi.

⁹ Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları*, İstanbul 2004, 229.

¹⁰ Bölgedeki gümrüklerin idarî yapılanmaları hakkında bkz. Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 303.

Gümrükte bir günde en az üç, en çok ise sekiz kez vergilendirme gerçekleşmişti. Gümrük defterinin Şubat ayına, yani Karadeniz'de *seyr ü sefer mevsiminin* uygun olmadığı bir zamana ait olması bölgedeki ticarî faaliyetlerin düşük seviyede gerçekleşmesine neden olmuş olabilir.

Bahse konu olan gümrük defterine göre, toplam 106 girişimcinin 91'i tek başına, 15'i de arkadaşlarıyla birlikte gümrüğe mal getirerek vergi ödemişlerdi. Bu müteşebbislerin 49'u günümüzdeki idarî ayrıma göre Trabzon ve ilçelerindedir. Büyük bir çoğunluğu Trabzon merkezinden olan bu 49 girişimcinin 10 kadarı Sürmeneli ve Büyüklimanlı'dır. Trabzon gümrüğüne uğrayan Trabzon kökenli adı geçen tüccarlar hâricinde Tirebolu ve Elgülü/Görelili olanlar ağırlıkta olmak üzere Giresunlu girişimciler 13 kez; Rize ve ötesindeki coğrafyadan (Rize, Hopa, Atina, Hemşin ve Gönye) olanlar ise 20 kez kayda girmişlerdi. Rize ve ötesi kökenli olanların tamamen Müslüman girişimciler olmaları söz konusudur. Gümüşhaneli ve Kormili/Korumili girişimciler çoğunlukla Müslümanlardan oluşmakla birlikte içlerinde Ermeni ve Rum olan birkaç kişinin varlığı dikkat çekmekte olup bu coğrafya 13 farklı faaliyet neticesinde kayda girmişti. Bu müteşebbisler hâricinde Şebinkarahisar'dan beş (üçü Tamzaralı, bunların ikisi Gayrimüslim), Erzincan'dan iki (biri Gayrimüslim), Bayat¹¹, Darende, Ordu ve Kars'tan ise birer girişimci bu kış vaktinde Trabzon'a uğramıştı.

Trabzon gümrüğünde işlem gören malların geneli üzerinde değerlendirme yapmadan önce çeşitli cinsteki kerestelerin Trabzon'un iktisadî ve sosyal yaşamındaki yerini özellikle belirtmek gerekir. İlgili deftere göre, Trabzon gümrüğünün bir aylık vergi geliri 13114 kuruş iken bu miktarın 897 kuruşunun (%6,8'inin) çeşitli cinsteki keresteden alınması söz konusudur. Bu bağlamda Karadeniz'in doğu kısmının sahip olduğu iklim şartlarının bir ürünü olan kerestenin hem yerel ve hem de bölgeler arası ticarete İlk Çağlardan beri olan ününü bu yıllarda da devam ettirdiğini söylemek mümkündür¹².

Gümrükte vergisi verilen malların kayıtlarından hareketle hangi malların ithal veya ihrac olduklarını anlamak mümkündür. Osmanlı devleti sona erene kadar Trabzon ve çevre yerleşimlerde iplik eğirme, dokuma, boyama ve desen basma faaliyetlerinin bir gelenek olarak devam ettiği, yabancı ürünlerin ucuzluğuna karşın yerli halkın yeri geldiğinde kendi ürettikleri ipliklere İngiliz ve İtalyan malı iplikler karıştırarak üretim gerçekleştirdikleri, kaliteli İngiliz kumaşlarına boyama yaparak veya desen basarak kâr elde etmeye çalıştıkları bilinmektedir.

¹¹ Bu yerleşim, günümüzde Çorum'a bağlı Bayat ilçesi olmalıdır.

¹² Zehiroğlu, Ahmet Mican, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul 2000. Bölgede meşe, köknar, karaçam, gürgen, cimşir, çam, çınar, kızılâğaç, karaağaç, dişbudak ve kestane iç ve dış ticarete önemli bir yer tutmuştur bkz. *Hicri 1319 (M.1901) Tarihli Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, Trabzon Vilâyet Matbaası, (t.y.), 231 ve Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnâmesi* (Çev. Ali Berktaş), İstanbul 2005, 122-125.

Rize’de üretilen keten bezi bölge tekstil sektörünün ayakta kalmasında hayatî bir paya sahipti. Bölgedeki tekstil üretiminin imalathânelerden ziyade kayıt dışı sektör kapsamında evlerde kurulan tezgâhlarda gerçekleşmesi ucuz işgücüne yol açmış olduğundan bu yöntem ile yerli mallar yabancı malların tahribatından nispeten korunma imkânı bulmuşlardı¹³. Bu bağlamda bir hayli kıymetli olduğu ödenilen vergilerin yüksek değerde olmasından anlaşılan “*rişte-i Büyükliman*”, yani Büyükliman (:Vakıkebir ve çevresi) işi iplik bölgedeki iplik eğirme geleneğini açığa çıkarmaktadır. Büyükliman’da eğrilen bu iplikler kenevir veya yünden imal edilmiş olabilirler. Bunlara ilave olarak *Karahisar ipliğinin*; Üsküdar ve Yenikapı’da yer alan ve varlıkları bir hayli eskiye giden Osmanlı dokuma imalathânelerinden elde edilen basmaların¹⁴ “*mücesseme-i Üsküdar*” ve “*sağir Yenikapı*” adlarıyla, yabancı ülke malı olarak da ham Rus ipeğinin önemli miktarlarda Trabzon piyasasına girişleri söz konusudur. Bölge dokuma sektörünün bazı ihtiyaçlarının özellikle de boyalı iplik, pamuk ipliği ve kaba pamuk-yün gibi Kayseri menşeli oldukları anlaşılan ürünlerin “*Trabzonî Emin Efendi 90 kıyye rişte-i penbe, 71 kıyye beyaz bez*”, “*Sürmeneli Hacı Salih 19 kıyye rişte-i penbe, 6 kıyye beyaz ve boyalı (:iplik olmalı)*” örneklerinde olduğu gibi Samsun limanı vasıtasıyla Trabzon’a getirilmesi söz konusudur. Benzer şekilde Darendeli İbrahim Ağa’nın Trabzon’a getirdiği kutnî (:pamuk ve ipek karışımı), sevaî ve Diyarbakır kumaşları Güney Karadeniz ile Anadolu ve Ortadoğu arasındaki kadim ticaret ağlarının devam etmekte olduğunu göstermektedir¹⁵. Bayburt, Erzurum, Kars veya Kayseri taraflarından gelmesi mümkün olan ham yünün “*yapağı-yı Anatoli*” adı altında gümrüğe girdiği görülmektedir. Bölgede çok eski bir dokuma geleneğinin nişanesi olan keten bezi üretiminin “*kırbas-ı Rize*”, “*kendir*” ve “*ham kettan*” adlarıyla imparatorluğun son dönemlerinde daha çok Rize merkezli olarak devam ettiği; işlenmiş veya ham olarak Rize’den Trabzon’a taşınarak ticarete konu olduğu görülmektedir¹⁶.

Trabzonlu İsmail ve Gümüşhaneli İbrahim Ağalar *sarı sahtiyan* ticareti yapmaktaydılar. Trabzon gümrüğüne giren bu sahtiyanların Samsun limanından getirildiği anlaşılmaktadır. Trabzon önemli bir deri işleme merkezi olmakla birlikte *sarı deri* üretiminde Tokat şehrinin şöhreti bilinmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Tokat’ta işlenen sarı, kırmızı ve siyah deriler İstanbul’a ve Tuna havzasına kadar gönderilmekteydi¹⁷.

¹³ Ouataert, Donalt, *Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney), İstanbul 1999, 114-116, 177-180.

¹⁴ Ouataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, 97-99.

¹⁵ Bkz. Ek I.

¹⁶ Bölgedeki keten bezi üretiminin XIX. yüzyıl öncesi tarihi hakkında bkz. Aygün, *Trabzon’da Ticaret*, 352-359. XX. yüzyıl başlarında kenevirden dokunan ketenli bezler Rize ve çevresinden dışa satılan en önemli ihraç malı olmakla birlikte tarım alanlarının sınırlı olması nedeniyle halkın iş aramak veya mesleğini icra etmek için İstanbul, Rusya ve Romanya’ya göç etmesi sık rastlanılan bir durumdu ayrıntısı için bkz. Erkan, Ümit, “1509 No’lu (H.1330-32, M.1911-13) Şer’iyye Sicili Işığında Rize’de İktisadî Hayat”, http://umiterkan.blogcu.com/1509-no-lu-rize-seriyye-sicili-isiginda-rize-de-sosyal-hayat-2_17819861.html.

¹⁷ Beşirli, Mehmet, *Tokat* (1771-1853), Tokat 2005, 150.

Gümrük defteri, Trabzon'a yabancı bir ülkeden mal girişi olarak sadece Rusya'yı göstermektedir. Rusya'dan gelen ham demir ve büyükbaş hayvan derileri kıymet açısından olmasa da miktarca önemlidir. Trabzonî Artin'in getirdiği 309 kuruşluk "180 *parça cild-i bakar-ı Rusya ve 13 parça cild-i camus-i Rusya*" zikredilmeye değerdir. Rusya'dan olduğu gibi Kars tarafından Trabzon gümrüğüne hayvan mamullerinin gelişi söz konusudur. Karılı Ahmet'in getirdiği "350 *kuruşluk 620 kıyye (x1,2=744kg) revgan-ı dönek (güvercin yağı!) ve 17 parça cild-i bakar-ı Anatoli*" Kuzeydoğu Anadolu'nun hayvancılık ve hayvan ürünlerindeki deneyimini göstermesi açısından önemlidir¹⁸. Rusya ile gerçekleşen ticarî faaliyetlerde Trabzon şehrinde olanlar öne çıkmakta ise de tek bir şehir esasına dayalı bir tekelleşme söz konusu değildir. Deftere göre, bölge genelinde ticaret ve taşımacılıkla ilgilenen girişimcilerin çok büyük bir kesimi hâlen Müslümanlardan oluşmakla birlikte Rusya'ya giderek ticaret yapanlar içerisinde Gayrimüslim oranının genele oranla daha fazla olması söz konusudur. Bu durum, yabancı ülkelerle gerçekleşen ihracat ve ithalatta gayrimüslim vatandaşların söz sahibi olduklarını göstermektedir.

Trabzon gümrüğünde işlem gören mallar bir hayli çeşitlilik göstermekte ise de yukarıda bahsi geçenler hâricinde Rize *portakalı* bir kaç adım öne çıkmaktadır. Samsun'da, özellikle de Terme ve Fatsa kazalarında yetiştirilmekte olan pirincin¹⁹ Trabzon piyasasına girdiği görülmekle birlikte Tirebolu taraflarında yetişen pirincin Tirebolu, Elgü ve Trabzonlu tüccarlar vasıtasıyla; Lazistan sancağında yetiştirilen pirincin de *Gönyeli Numan Ağa* örneğinde olduğu gibi ilgili sancak müteşebbisleri tarafından Trabzon'a aktarıldığı görülmektedir. Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele ve Sürmene taraflarından mısır ile sadeyağ; Sürmene'den balık yağı; Rize ve ötesinden mısır, peynir, bal, sadeyağ, kavurma; Karahisar'dan şap, Gümüşhâne taraflarından bakır ile siyah barut Trabzon'a getirilen mallar arasında öne çıkmakta idiler. Bunlar hâricinde koz helvası, fasulye, pekmez²⁰, şeker, soğan, sarımsak, pastırma, sıska, çeşitli sahtiyan ve yemeniler Trabzon gümrüğünde işlem gören diğer ticarî mallar arasındadırlar ve bunların pek çoğunun Orta Anadolu menşeli mallar oldukları ve Samsun limanı vasıtasıyla Trabzon'a getirildikleri anlaşılmaktadır. Gümrük defteri Şubat ayına ait bir aylık tutanaklardan ibaret olduğundan yazlık ve güzlük ürünler bu defterde sınırlı kalmışlardır. Bununla birlikte Trabzon ticaretinin bir yılı göz önüne alındığında ithalatta çeşitli hububat, kahve, şeker, çay, tuz, zeytinyağı, kuru yemiş, hırdavat ürünleri, dokumalar, sabun, porselen, cam, çelik, kalay ve makine aksamı; ihracatta ise mısır, tütün, fındık, kereste, sadeyağ, koyun, keten bezi

¹⁸ Kars ve çevresinin geçim kaynakları için bkz. Aygün, Necmettin, "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/6, Ankara 2007, 89-111 ve Ersoy, Osman, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara Üniversitesi), C.2/2, Ankara 1964, 237-249.

¹⁹ *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi* (H.1319), 193.

²⁰ Bu üç ürün bölge üretimindedir; "koz helvası" üretimi Giresun'un Görele ilçesinde meşhurdur bkz. *Giresun Kent Kültürü*, Ankara 2008, 124.

ve fasulye öne çıkan unsurlar olurlardı. Vilâyet iskelelerinden ihraca konu olan önemli sayıdaki koyunun çoğunlukla Erzurum ve Şebinkarahisar taraflarından gelmekte olduğu bilinmektedir²¹. Trabzon vilâyetinde, Canik ve Gümüşhâne sancaklarının bazı kısımlarında buğday ve arpa üretimi gerçekleşmekte olup bu konuya ayrıca değinilecektir.

Trabzon ve ona bağlı olan gümrüklerden toplamda 13114 kuruş vergi tahsil edilmişti. Defterimiz Trabzon gümrüğüne bağlı olan Pulathâne, Of, Sürmene ve Rize gümrüklerinin sadece hâsılatlarını vermektedir; hâsılat toplam 2183,5 kuruş olup bu miktar Trabzon gümrüğünün geneli içerisinde ancak %7 gibi düşük bir seviyeyi göstermektedir. Trabzon gümrüğüne bağlı adı geçen gümrük mahallerinde üretilen malların daha çok Trabzon'da talep bulması (nüfus yoğunluğu ve art alan imkânı) hâricinde gümrük vergilerinin genelde malın çıktığı yerde değil de malın satılacağı yerde tahsil edilmesi uygulamasından dolayı bu gümrüklerden tahsil edilen vergilerin seviyesi düşük kalmış olabilir. Bu durum, Samsun ve ona bağlı olan limanlar için de söz konusudur.

Bahsi geçen gümrük defterinde, Trabzon ve Samsun gümrüklerine giren mallar arasında Rusya dışında yabancı dokuma ve yabancı iplik isimlerine rast gelinmemekle birlikte, İngiliz pamuklarıyla Fransız yünlülerinin Osmanlı seçkinleri arasında kullanıldığı; XIX. yüzyılın ilk döneminde özellikle *İngiliz pamuk ipliğinin* Anadolu dokuma sanayinde ciddi olarak yer edindiği, zamanla özellikle İngiliz ve diğer yabancı menşeli kumaşların ithal edilerek üzerlerine desen basıldığı bilinmektedir²². Bu nedenle, gümrük defterindeki dokumalar ile bu dokumalarda kullanılan ipliklerin en azından bir kısmının yabancı menşeli oldukları göz önünde tutulmalıdır. Ancak, ilgili defterde tüccarların yanlarında taşıdıkları ipliklerin çoğunlukla yerli üretim olduklarını, ipliklerin eğrildikleri yer ismiyle anılmasından çıkarmak mümkündür: "rişte-i Büyükliman", "rişte-i Karahisar" gibi.

SAMSUN VE CİVAR GÜMRÜKLER

Orta Çağda Sinop, Trabzon, Kefe ve Azak limanlarının gölgesinde kalan bu havza limanlarında ülke genelindeki şartlara bağlı olarak XVIII. yüzyıldan itibaren yeni bir canlanma devresi başlamıştır. Erzurum-Tokat kara kervan yolu hâricinde güneyden gelen tarihî yolların Kayseri ve Sivas'a uğrayarak Tokat'a, oradan da Samsun ve çevre limanlara ulaşması Samsun'un önem kazanmasında önemli bir paya sahiptirler. XVIII. yüzyılda Sinop; Ankara ve çevresinden kuzeye doğru gönderilen malların ana ihraç limanı iken; Samsun ise art alanı olan Tokat ve daha güneyden gelen malların ihraç limanı olarak görev görmekteydi.

²¹ H.1319 tarihli Trabzon Vilâyeti Salnâmesi içerisinde vilâyet limanları ile ilgili ihracat ve ithalat verileri bulunmaktadır.

²² Anadolu'daki pamuklu ve ipekli dokuma kültürü üzerine son bir çalışma için bkz. İnalçık, Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008.

1750'li yıllarda genelde Samsun'dan ihraç edilen Tokat ve Amasya'nın yün-pamuk karışımı dokumaları Kırım'da alıcı bulmaktaydı²³. Bu yıllarda *Tokat basmaları* ayrıca steplerde Nogay ve Çerkesler tarafından yoğun olarak kullanılmaktaydı. Kefe tüccarları Tokat, Kastamonu ve Amasya bogasilerini elde etmek için temsilcilerini Anadolu'ya göndermekteydiler. Kırım haricinde Lehistan, Erdel ve Macaristan'a pamuk, pamuk ipliği, bogasi (:ince pamuklu dokuma) ve kirpas (:kaba pamuklu dokuma) adları ile Anadolu pamuklularının girişi söz konusudur. 1790'lı yılların ortalarında Orta Anadolu'nun dokumaları Kuzey Karadeniz limanlarına yine Samsun limanı vasıtasıyla ulaşmaktaydı²⁴. Samsun'un önem kazanmasında buranın Tokat ve Kayseri gibi Osmanlı tekstil sektöründe ana motor görevi gören mahaller ile bağlantılara sahip olmasının önemi büyüktür. 1840'lı yıllarda buharlı gemilerin Samsun'a da uğramaya başlaması Samsun şehrinin önceki dönemlere oranla önem kazanmasında önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. Samsun bu yıllarda Trabzon limanının gölgesinde kalmaya devam etmekle birlikte buharlı gemi taşımacılığının kara yolu taşımacılığına oranla daha güvenli olması Samsun ve çevresinden kara yoluyla gerçekleşen taşımacılığın gerilemesine yol açınca ortaya çıkan durum Samsun limanına ve şehrine katkı sağlamıştır. Değerlendirmesi yapılan gümrük defterinde olduğu gibi 1840'lı yıllarda Samsun, art alanı için önem taşımaktaydı. Bu yıllarda tütün Bafra'dan, içiriş, kitre ve mazi Malatya'dan, koyun ve keçi yünü Sivas'tan, pastırma ve sığır derisi Kayseri'den, ipek ve bezelye Amasya'dan, şap Karahisar'dan, keten tohumu Canik Sancağı'ndan, üvez, kökboyası ve bakır ise Tokat'tan Samsun'a gelerek ihracata konu olmaktaydı. İhraç ürünleri içerisinde yer alan tütün bitkisi ise diğerlerine göre birkaç adım önde yer almaktaydı²⁵.

XIX. yüzyılda Anadolu halkının günlük giyim kuşamında pamuklu dokumaların önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Bu durumun ortaya çıkmasında Anadolu coğrafyasının pamuk ekimine müsait olması yanında Suriye ve civarındaki pamuklu dokuma tecrübesinin Anadolu'ya yayılmasının da etkisi bulunmaktadır. Gelir düzeyi yüksek sınıflar genelde ithal yünlü ve ipekli kumaşlar kullanırlarken orta ve alt sınıflar dayanıklı ve ucuz olmasından dolayı pamuklu kumaş kullanmaktaydılar. Bu nedenle Osmanlı'da üretim ve ticaret boyutlarıyla pamuklu sanayi hububattan sonra en önemli sektörü oluşturmaktaydı.

²³ İpek ve pamuk dokuma geleneği hâricinde önemli bir hububat üretim merkezi olan Amasya hakkında bkz. Şahin, İlhan-Emecen, Feridun, "Amasya", DVİA, C.3, İstanbul 1991, 1-4. Tarım, hayvancılık ve dokuma sektörü yanı sıra ulaşım ağlarının ortasında yer almasından dolayı da belirli bir iktisadî potansiyele sahip olan Çorum yerleşimi hakkında bkz. Korkmaz, Şerife, "Çorum Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defteri", *Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu* (23-25 Kasım 2007), C.I, Çorum 2008, 71-92. 1940'lı yıllarda şehirde 486 dokuma tezgâhının hâlen var olması önemlidir bkz. Yılmaz, Ali, "Osmanlıdan Günümüze Çorum'da Sanayi", *Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, C.III, Çorum 2008, 1653-1666.

²⁴ Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 103-111.

²⁵ Çağlayan, K. Tuncer, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun Ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu* (4-6 Mayıs 2006), Samsun 2006, 287-295.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kayserili tüccarların Adana'dan getirdikleri *Adana pamuğu* gerek Amasya'da ve gerekse Vezirköprü'de eğrilerek iplik hâline getirilmekte ve bu ipliklerden kaba basmalar, çadır ve yelken bezleri yapılmaktaydı. Amasya, Vezirköprü ve Tokat, Sivas vilâyetine bağlı olup vilâyetin sahip olduğu 13 bin dolayındaki dokuma tezgâhı Osmanlı devletinin son yıllarına kadar ayakta kalmayı başarabilmişlerdi. Tokat şehri kumaşlara desenasma ve kumaş boyama hususunda deneyimli idi²⁶. Tokat tekstil sanayi dokumacılık, basmacılık ve boyamacılıkta gelişme göstermişti. Tokat ve Kayseri dolaylarında pamuk ekimi yapılmakla birlikte bölge dokuma sektöründe kullanılan pamuğun özellikle imparatorluğun son dönemlerinde Adana ve Batı Anadolu'dan getirildiği bilinmektedir. İpekli ve pamuklu veya ipek-pamuk karışımı *alaca* denilen renkli dokumalarda Amasya'nın²⁷, pamuklu dokumalarda Tokat'ın, yün, pamuk veya yün-pamuk karışımı dokumalarda ise Gürün'ün söz sahibi olduğu bilinmektedir. 1830'lardan sonra Anadolu'nun pek çok dokuma merkezinde olduğu gibi Tokat'ta, İngiliz Menchester pamuklu dokumaları üzerine desenasma, boyanmamış ithal iplik yanı sıra İsviçre ve Almanya'dan kırmızı iplik ithal etme yaygınlaşmıştı. Amasya, Tokat ve Gürün hâricinde Diyarbakır, Harput ve Arapkir Osmanlı devletinin son yıllarına kadar ayakta kalan tekstil merkezlerinden olduklarından²⁸ bu merkezlerden yararlanan şehirlerinden biri Samsun olmuştur. Şüphesiz Canik (Samsun) Sancağı'nın kendisi topraklarının 1/3'ünün tarıma müsait olmasıyla Güney Karadeniz kıyılarında özel bir yere sahipti. Bafra, Alaçam, Çarşamba ve Samsun kazalarında hububat ekimi, Terme'de pirinç ekimi, Bafra ile Çarşamba'da ise tütün ekimi yapılmaktaydı²⁹. Ayrıca askerî tesislerdeki alet ve edevatın yapımında kullanılmak üzere Ergani'den develerle getirilerek Tokat Kalhânesi'nde ayrıştırılan bakırın Tokat'tan Samsun iskelesine ve oradan da İstanbul'a nakledilmesinin³⁰ Samsun ve civar halkına önemli miktarlarda maddî destek sağladığını söylemek mümkündür.

Bahsi geçen deftere göre, Şubat ayında Samsun gümrüğünde işlem gören mallardan toplam 9640,5 kuruş gümrük vergisi tahsil dilmmişti. Bu verginin 1001 kuruşu ise Ünye, Fatsa, Ordu ve Bulancak iskelelerinden tahsil edilmiştir.

²⁶ Bu sebeple olsa gerek XVIII. yüzyılda bölgeden Trabzon piyasasına giren "Tokad Çenberi" dikkat çekmektedir bkz. Aygün, *Trabzon'da Ticaret*, 176, 194, 200, 272.

²⁷ Bursa ve Edirne ipeği kadar kaliteli olmasa da Amasya'da ipek yetiştirme ve ipekli dokuma önemliydi bkz. Çağlayan, K. Tuncer, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Amasya ve Çevresinde Ticaret", I. *Amasya Araştırmaları Sempozyumu* (Amasya 2007), I. Kitap, Amasya 2008, 316. Ancak, 1860'lardan sonra Amasya'da ipek üretiminin gerilediği bunun yerine pamuk üretiminin artmaya başladığı anlaşılmaktadır bkz. Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, 174-180.

²⁸ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, 110-118, 129. Orta ve Güney Anadolu'nun pamuk yetiştirme ve dokuma üzerindeki deneyiminin temelinde buraların Osmanlı'da ilk pamuk ekim merkezi olarak bilinen ve Hint pamuklu dokumalarını ilk olarak taklit eden Suriye ve çevresine komşu olmalarıyla ilgisi bulunmaktadır bkz. İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 59-88.

²⁹ Yolalıcı, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998, 78-95.

³⁰ Beşirli, Mehmet, "Tokat Bakır Kalhânesi'nin Yönetimi (1793-1853)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14/1, Elazığ 2004, 229-258.

Samsun gümrüğüne gerek karadan ve gerekse denizden gelen müteşebbislerin 91 kez vergilendirilmeleri söz konusudur (bunlardan bazıları aynı kimselerdir). Günümüzdeki idarî ayırım esas alındığında gümrüğe uğrayan 91 müteşebbisin Lâdikliler ağırlıkta olmak üzere 27'si Samsun (toplamın %30'u), 15'i Trabzon, 14'ü Tokat (Zileli olanlar ağırlıkta), 13'ü Kayserili olup; bunları Tirebolu ve Amasya'dan üçer, Rusya ve Ordu'dan ikişer, Gümüşhane ve Kastamonu'dan ise birer müteşebbis izlemiştir. On müteşebbisin ise memleketleri tespit edilememiştir.

Gümrüğe giren veya gümrükten çıkan mal kompozisyonunda, yabancı menşeli mal olarak görünürde sadece Rusya'dan mal girişi gerçekleşmiştir. Rusyalı Mihail'in neredeyse bir hafta arayla gümrüğe iki farklı zamanda gelişi söz konusu olup, Samsun'a 119 kuruş gibi önemli bir yekûn tutan 603 parça tilki, 262 parça sansar, 8 parça kunduz ve 60 kıyye soğan tohumu getirmişti. Trabzon'a olduğu gibi Samsun gümrüğüne de Rusya'nın ham demiri yoğun bir şekilde ithal edilmiştir. Rus demirinin Azak Denizi'ndeki Taygan'dan geldiği bilinmektedir³¹. Gümrükte gerçekleşen 91 vergilendirmenin 21'inde "*timur-ı ham-ı Rusya*" adı altında ham Rus demirinin yer alması bölge için bu ithalatın ne kadar önemli olduğunu vurgular. Bu bağlamda Rusya'dan ham demir getiren ithalatçı Osmanlı vatandaşlarının her hangi bir yerleşimden olmak yerine bölge yerleşimlerinin genelinden olmaları bu malın bölgede kabul gördüğünü göstermektedir.

Bununla birlikte, "*cild-i camus-ı Rusya*" veya "*cild-i bakar-ı Rusya*" imlâlarıyla Trabzon gümrüğüne gelen Rus derilerinin yerine Samsun gümrüğüne *yerli derilerin* gelişi söz konusudur. Bu bağlamda Zileli Hüseyin, 778 kuruş seviyesinde kıymete sahip 109 parça camus derisini gümrüğe getirmişti. Camus derilerinin kıymet anlamında Rus demirinden çok daha pahalı olması dericilik sektörünün Osmanlı toplumunda daha fazla yer tutması ile açıklanabileceği gibi Rus demirinin oldukça ucuz olmasıyla da açıklanabilir.

Samsun ve çevresine önemli derecede maddî destek sağlayan mahallerden biri Kayseri idi. Kayseri'de hayvan besiciliği ile bağlantılı olarak ham deri ile deri işleme uğraşı yanı sıra kaba yünlü dokuma (keçe) ve boyamacılık geleneği bulunmaktaydı. Kayseri'de işlenen pamuğun çoğunlukla Adana ve çevresinden geldiği bilinmektedir³². Bahsi geçen gümrük defterine göre Kayserili tüccarların önemli bir kısmı gayrimüslim Osmanlı

³¹ Bijişkyan, P. Minas, *Pontos Tarihi* (Çev. H.D. Andreasyan), İstanbul 1998, 172.

³² Kumaşçılık (yünlü ve pamuklu ağartılmamış kaba dokuma), tahıl tüccarlığı, terzilik, sarı cehriden kumaş boyamacılığı, dericilik, halı ve kilim dokumacılığı Kayseri insanının ana uğraşlarındandı. Buğday ve arpa, hayvan derileri, kitre zamkı, pastırma, yün ve kaba keçe Kayseri'den Samsun, İstanbul veya ülke dışına ihraç edilirdi bkz. Karpat, Kemal, "1880'de Kayseri Sancağı'nın Sosyal, Ekonomik ve İdarî Durumu: İngiltere'nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Ferdinand Bennet'in Raporu (Ekim 1880), *Belleten*, C.LXII, Ankara 1998, 885-911 ve İpşirli, Mehmet, "Kayseri", *DVİA*, C.25, Ankara 2002, 96-101. 1880 yılında Ankara'daki konsolos yardımcısı G. Gatheral'ın hazırladığı raporda sarı cehri, kitre veya geven zamkı Kayseri üretiminde ön planda yer almaktaydı bkz. Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, 238, 243.

vatandaşlarından oluşmaktaydı. Kayserili tüccarların Samsun'a getirdikleri malların büyük bir çoğunlukla "beyaz bez", "boyalı iplik" ve "ham halat"tan oluşmaları bu devirde Kayseri'nin ve diğer Orta Anadolu mahallerinin (pamuklu, yünlü veya pamuk-yün karışımı) dokuma sektöründeki ayrıcalıklı konumunu açığa çıkarmaktadır³³. Dokuma geleneğinin kökleştiği bu gibi mahallerde doğal olarak boyamacılık halkın diğer bir geçim kaynağı idi.

Kayserili Sehak'ın gümrüğe getirdiği 32 batman (x8=256kg) *ham halatın* 448 kuruş, 24 batman (192kg) *beyaz bezin* 252 kuruş gibi yüksek bir değerde olması başta pamuklu sanayi olmak üzere dokuma sektörünün önemini açığa çıkarmaktadır. Samsun gümrüğüne giren ve Kayseri taraflarından geldiği anlaşılan 56 kuruş değerindeki beyaz bez ile boyalı ipliklerin Gümüşhaneli Süleyman tarafından gümrüğe sokulması veya Süleyman'ın bu malları Samsun'dan satın alarak memleketine götürmeye çalışması söz konusudur. Bu durum, Orta Anadolu'dan Doğu Karadeniz yönüne gerçekleşen ihracatın varlığını ve niteliğini göstermesi açısından önemlidir. Gümüşhaneli tüccar örneğinde olduğu gibi Doğu Karadenizli tüccarların önemli bir kısmının Samsun limanından memleketlerine getirmeye çalıştıkları malların çoğunlukla pamuk ipliği, beyaz bez ve ham halattan oluşmaları Orta Anadolu coğrafyasının tekstil sektöründeki yerini açıkça vurgulamaktadır. Kösele ve sarımsak Orta Anadolu'dan Samsun limanı vasıtasıyla Tirebolu ve Trabzon'a ve buralardan da belki Karadeniz'in daha doğu kısımlarına varmaktaydı. Samsun'a gelen *köseleler*, bölgede küçükbaş hayvan besleme geleneğinin bir sonucu olarak Tokat üretimi olabileceği gibi Çorum veya başka bir Orta Anadolu yerleşiminin üretimi de olabilir³⁴.

Kayserili tüccarların ticaretleri genelde memleketlerinin dokumaları üzerinde yoğunlaşmış iken Samsun ve Tokatlı müteşebbisler daha farklı alanlarda faaliyet göstermekteydiler. Samsunlu tüccarlar bölgelerinde yetiştirilen pirincin alım-satımı üzerinde neredeyse tekel kurmuş gözükmetedirler. Yine, Rusya'dan Samsun limanına giren demirin büyük bir kısmı Samsunlu tüccarlar tarafından getirilmekteydi. Samsun ve çevresinde yetişen keten tohumunun Samsun limanından başka yerlere ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Bu ticaretle ilgili olarak Hacı Mehmet'in 117 kuruşluk 20 yük kendir tohumu zikredilmeye değerdir.

Samsun ve çevresinde ziraati yapılan ve ihracata konu olan malların başında hububat ürünleri ilk sırada yer almış olmakla birlikte tek kalem olarak ele alındığında tütün bitkisi özellikle son yüzyılda öne geçmiştir³⁵. Ancak ele

³³ Bkz. Ek 1.

³⁴ Tokat, tekstil sektörü yanında önemli bir deri işleme merkeziydi bkz. Genç, Mehmet, "17-19. Yüzyıllarda Sanayi Ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (2-6 Temmuz 1986), Ankara 1987, 145-169. XX. yüzyıl başlarında Çorum'da 73 tabakhânenin bulunması zikredilmeye değerdir bkz. Yılmaz, Osmanlıdan Günümüze Çorum'da Sanayi, 1656.

³⁵ Samsun'dan ihraç edilen mallar arasında sırasıyla hububat ürünleri, tütün, keten tohumu ve keten bezi, deri mamulleri, zamb, meyve ve yemiş ile yünlüler önemlidir bkz. *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi* (H.1319), 220-221.

alınan gümrük defteri Samsun merkezli tütün sektörü hakkında hiç bir bilgi vermez. Bununla birlikte, bahse konu olan Trabzon Salnâmesi Samsun'dan yapılan ihracatta çeşitli türdeki hububattan sonra tütün ihracatının ikinci sırayı aldığını açıkça göstermektedir. Defterimizde tütün kaydının yer almaması, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin tuz ticareti üzerinde olduğu gibi Tütün Reji Şirketi vasıtasıyla tütün ticareti üzerinde de kontrol sistemi kurması ve Reji İdaresi'nce vergilendiren tütünün ayrı defterlere kaydedilmesiyle de açıklanabilir³⁶. Samsunlu tüccarların bir kısmı ile Tokatlı tüccarların önemli bir kısmının bölgelerindeki kuru tarım ile alâkalı olan leblebi, pekmez, helva, sucuk gibi ürünler üzerinde denetim kurdukları görülmektedir. Özellikle (Vezir) Köprü ve Zileli girişimciler yanı sıra Havza, Lâdik ve Amasyalılar kendi memleketleri için gerekli olan Rus demiri ve fındık gibi malları dışarıdan tedarik etme hâricinde bölgedeki gıda, dokuma ve deri sektörlerini sevk ve idare etmekteydiler.

Gümrük defterine göre, Şubat ayında Samsun ve ona bağlı gümrüklerden toplam 9640,5 kuruş gümrük vergisi tahsil edilmiş iken Trabzon ve ona bağlı gümrüklerden ise 15297,5 kuruş gümrük vergisi tahsil edilmişti. Bu durum, Trabzon limanı ve çevresinin önemli bir tüketim (sınırlı da olsa üretim) bölgesi olması yanında limanın transit rolünü göstermesiyle de ilgilidir. Zira Trabzon limanı, ilk çağlardan beri Kuzey Anadolu ile Orta ve Güney Kafkasya coğrafyasında eşine az rastlanan bir devamlılıkla önemini ve istikrarını koruyabilen bir liman olmuştur. Ayrıca bir zamanlar, özellikle de XVIII. yüzyılda Trabzon ve çevresinin Balkan pazarlarına sattığı birkaç ihraç ürününden biri olan ham bakırın bu yıllarda ihracata konu olmaması yöredeki madenlerin artık önemlerini iyice kaybetmeleriyle alâkalıdır. Bu gelişmeyle bağlantılı olarak bölge şehirlerindeki bakırcı esnafının ihtiyaçları olan ham bakırın İngiltere ve Rusya'dan sağlanması söz konusudur³⁷.

Ele alınan gümrük defteri Giresun, Tirebolu, Ünye, Fatsa, Ordu ve Bulancak gümrükleri hakkında daha fazla bilgi vermese de bahsi geçen 1901 yılına ait *Trabzon Salnâmesi* içerisinde bu liman mahalleri hakkında 1898 yılına ait olmak üzere önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda Giresun şehrinde bir yıl içerisinde tahminen 23,228876 kuruş değerinde mal ihraç edilmişti. Bu ihracat içerisinde ayıklanmış ve kabuklu fındığın yaklaşık 20 milyon kuruş seviyesinde olması, fındığın daha önceki devirlerde olduğu gibi, şehir ve çevresinin en önemli geçim kaynağı olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyılın sonlarında fındık gönderilen yabancı memleketler arasında Rusya ve İngiltere yer almaktaydı. Yüzyıl sonunda şehre Avusturya, Rusya ve Fransa'ya ait olan gemilerin yoğun bir şekilde uğradıkları bilindiğinden şehrin uluslar

³⁶ 1881 Muharrem Karamâmesi, Düyun-ı Umumiye ve 27 Mayıs 1883 tarihinde kurulan Reji Şirketi hakkında bkz. Önsoy, Rifat, *Osmanlı Borçları 1854-1914*, Ankara 1999. Tütün satışını denetlemek için ayrı gümrükler ve tütünlerin ihracı için ayrı iskeleler kurulmaktaydı. Atatürk'ün 1919 yılında Samsun'a çıkışında kullandığı Tütün İskelesi hakkında bkz. <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?p=867238>.

³⁷ Ortaylı, İlber, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu (Makaleler)*, İstanbul 2008, 153.

arası yönünün olduğu ortaya çıkmaktadır³⁸. Giresun'un art alanına kara yolu ile bağlantısının olması şehrin önemini çevresine göre artırmaktaydı. Giresun şehrine dışarıdan gelen mallar, tüm Güney Karadeniz limanlarına gelen mallar ile genelde aynı olup hububat ürünleri başta olmak üzere kahve, şeker, pamuklu ürünler ve basmalar, reji/tütün mamulleri, cam, sabun, tuz, zeytinyağı, kibrit, demir, çelik, çivi ve kalay bu mallar içerisinde öne çıkmaktaydı.

1898 yılında Tirebolu kazasından 3,439700 kuruşluk ihracat yapılmış olup bu ihracat içerisinde 1,347500 kuruşluk mal ile fındık öne çıkmakta ise de aynı yıl bölgede yaşanan don olayının fındık üretimini %20-25'ler seviyesinde azalttığı belirtilmiştir. Ayrıca, Tirebolu'nun diğer bir geçim kaynağının pirinç olduğu anlaşılmaktadır. Ele alınan gümrük defterinde Trabzon gümrüğüne Tirebolulu Hasan, Tirebolulu Karagöz ve Elgülü (Göreleli) Hüseyin Reis ve arkadaşlarının getirdiği pirincin Tirebolu pirinci olması muhtemeldir. 1898 yılında Ordu iskelesinden yapılan ihracat 10,518948 kuruş değerindeydi. Bu mallar içerisinde 3,334760 kuruş ile fındık, 2,217600 kuruş ile mısır ve 2,059200 kuruş ile fasulye öne çıkmaktaydı. Giresun'un aksine Ordu ve Tirebolu'ya dışarıdan "*şarab ve meşrubat-ı saire*" adı altında içeceklerin gelmesi buralarda gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşaması ile ilgili olmalıdır.

1898 yılında Rize iskelesinden yapılan ihracat 8 milyon kuruş civarında gerçekleşmiş olup bu miktar içerisinde 5,125120 kuruşluk değerdeki *kettan bezi* öne çıkmakta, keten dokuma işinin Rize'nin dışa satımının ve bölge ahalisinin en önemli geçim kaynağı olduğu görülmektedir. Ancak, Rize'nin dışarıdan satın aldığı 19 milyon kuruş civarındaki temel ihtiyaçlar (ithalatlar) içerisinde dokumaların "*manifotra*" adı altında yaklaşık 15 milyon kuruşa kadar çıkması ketenden elde edilen kârın büyük bir çoğunlukla yine giyim-kuşama harcanarak il dışına çıktığını göstermesi açısından önemlidir. Bahsi geçen salnâmeye göre 1898 yılında Trabzon iskelesinden 85 milyon kuruş civarında bir ihracat gerçekleşmişken onu 66 milyon kuruş civarında bir ihracatla Samsun iskelesi izlemiştir. Bu iki büyük gümrük merkezini ise sırayla 23 milyon kuruş civarında Giresun, 10 milyon kuruş civarında Ordu, 8 milyon kuruş civarında Rize ve 3 milyon kuruş civarında Tirebolu iskelesi izlemiştir. Aynı salnâmede Ünye, Sürmene ve Of gibi iskeleler birlikte kaydedilmiş olup bu iskelelerde 21 milyona yakın bir ihracatın gerçekleşmesi söz konusu olduğundan bu veriler adı geçen limanların dikkate alınmasını göstermektedir³⁹. İhracat ve ithalat yoğunluğu anlamında ilgili salnâmenin vermiş olduğu bilgiler ile değerlendirmesi yapılan gümrük defterinin vermiş olduğu bilgiler arasında önemli bir uyum görülmektedir.

Değerlendirmesi yapılan gümrük defterinin kış mevsimiyle ilgili olması bölgenin dış ülkeler ile gerçekleşen ithalatını bütünüyle göstermemesine

³⁸ Ortaylı, İlber, "19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul 1997, 262-280.

³⁹ *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi* (H.1319), 230.

imkân vermekte ise de ilgili defter bölgenin yerel düzeydeki üretim-tüketim ve ticaret ilişkilerini göz önüne seren verileri ihtiva etmektedir. Rumlar başta olmak üzere Osmanlı azınlıklarının özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı iktisadî hayatını ele geçirdikleri söylenmekle birlikte⁴⁰ ilgili gümrük defterinde görüldüğü gibi Karadeniz ticaretinde, en azından Karadeniz'in dört bir yanılla olan ticarete yerli Müslüman tüccarlar ve gemiciler daha önceki yıllarda olduğu gibi ağırlıklarını devam ettirmektedirler. Bölge genelinde İngiliz malları yer edinmekle birlikte limanlara uğrayan buharlı ve yelkenli gemi sayısında Osmanlı, Avusturya, Rusya ve Fransa'nın ezici ağırlığı söz konusudur⁴¹.

Güney Karadeniz kıyıları ham demir açısından Rusya'ya bağımlı gözükse de kıymet açısından bu ticaretin dokuma, tütün ve fındık sektörlerine göre pek de kâr getiren bir faaliyet olmadığı anlaşılmaktadır. Şubat ayında Trabzon gümrüğüne giren toplam 377 kantar (21262,8kg) ham Rus demiri 565,5 kuruşa ancak ulaşabilmişti. Rus demirinin bu kıymeti Trabzon gümrüğünde işlem gören tüm malların kıymetinin ancak 1/23'ine karşılık gelmektedir. Bununla birlikte, Kayseri ve çevresinin pamukluları, Rize'nin ketenlileri, Vakıfkebir'in iplikleri, Üsküdar ve Yenikapı dokumaları Trabzon ve Samsun gümrüklerinde kıymet açısından büyük bir hâkimiyete sahiptirler. Bu durum, bölge ihtiyaçları açısından yiyecek, giyecek ve barınma amaçlı malların; sınırlı bir kesime hitap eden madenî eşya ve hırdavat gibi mallara oranla daha geniş bir sürüme sahip olduğuna yorumlanabilir.

İlgili gümrük defterine göre Trabzon limanı, Samsun ve Batum arasındaki sahil şeridi ile Şebinkarahisar, Erzincan, Erzurum ve Kars arasındaki kara şeridini doğrudan ilgilendirirken Samsun limanının sahil şeridinden çok Köprü, Havza, Lâdik, Zile, Tokat ve Kayseri gibi yerleşimleri ilgilendirmesi; Samsun'un

⁴⁰ 1888 yılında Britanya'nın Şam konsolosu Brant, bölgedeki İngiliz ticaretinin esasen yerlilerin eline geçtiğini, yerli Rumlarca yürütüldüğünü, onlardan bazılarının dahi Menchester ve Londra'da ticaret evleri açarak İngiltere-Suriye ticaretini ele geçirdiklerini belirtmektedir. Benzer şekilde 1884 yılında Britanya'nın Trabzon konsolosu Biliotti'nin verdiği bilgiler şehrin ihracat ve ithalatçılarının ezici bir oranda gayrimüslimlerden oluştuğunu göstermektedir bkz. Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, 160-163, 181.

⁴¹ 1860 yılında Trabzon limanına uğrayan gemi sayısında Osmanlı gemileri ilk sırayı alırken onu Avusturya, Fransa ve Rusya izlemekteydi. 1896 yılı itibarıyla Giresun'a uğrayan gemi sayısında ilk sırayı Osmanlı alırken onu Avusturya, Rusya ve Fransa izlemekteydi bkz. Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, 145. 1898 yılında Trabzon'a uğrayan Vapurlar 496 adet olup bunlar Osmanlı (164 gemi), Avusturya (99), Fransa (75), Rusya (65) ve Yunanistan (49) olarak sıralanmaktaydı. 1898 yılında Samsun limanına 609 buharlı gemi gelmiş olup bunlar Osmanlı (168 gemi), Fransa (114), Avusturya (109), Yunanistan (97), Rusya (52) ve İtalya (49) olarak sıralanmaktaydı. Aynı yılda Giresun limanına 465 buharlı uğramış bunlar Osmanlı (140 gemi), Avusturya (105), Yunanistan (96), Rusya (53) ve İtalya (47) olarak sıralanmaktaydı. Ordu limanına ise 246 buharlı uğramış olup Osmanlı (143 gemi), Rusya (50) ve Yunanistan (43) olarak sıralanmaktaydı. Ayrıntısı için bkz. *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi* (H.1319), 248. Karadeniz limanlarında Osmanlı gemilerinden sonra sırayı Avusturya gemilerinin alması 1789 Fransız ihtilâli ve devamında 1815 sonlarına kadar yaşanan savaşlar ile Fransa'nın Osmanlı sularında etkinliğini kaybetmesinin sonucudur. 1840'lı yıllarda Avusturya bu üstünlüğünü devam ettirmekteydi bkz. Çağlayan, *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun Ve Çevresinde Ticaret*, 284-287.

sahil yerleşimlerine nazaran arka coğrafyasına daha fazla bağımlı olduğuna yorumlanabilir. Güney Karadeniz limanları başta pamuklu dokumalar olmak üzere ketenli dokumalar, deri mamulleri (pabuç, sahtiyan, meşin vb), fındık ve tütün sayesinde önemli derecede gelir etmekte ise de kahve, şeker ve çay (:koloni ürünleri), madenî eşya ve hırdavat açısından dışa bağımlı idiler. Bununla birlikte halkın temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek üretim, ticaret, el sanatları ve taşımacılık kültürünün varlığı bölgenin en sıkıntılı dönemlerde dahi ayakta kalmasını, olumsuz dış dinamiklere karşı direnebilmesini sağlamıştır.

Buraya kadar ifade edilenleri tamamlayan son bir düşünceyi belirtmeden geçemeyiz; Kırım ve Kafkaslar ile Güney Karadeniz limanları arasındaki ilişkileri canlı tutmak tarihî bir görev olmakla birlikte tarih boyunca Kafkasya'da sağlanamayan istikrar ortamı göz önünde bulundurulduğunda, Güney Karadeniz limanlarını her durumda ayakta tutan Anadolu'ya özel bir önem vermek gerektiği anlaşılmaktadır. Anadolu'nun kapıları olan Güney Karadeniz liman şehirlerini Orta ve Doğu Anadolu'ya bağlayan ulaşım ve iletişim imkânlarının çağın şartlarına göre düzenlenmesi yanı sıra Balkan coğrafyası ve Tuna nehri havzasının Güney Karadeniz ile olan bağlantılarının Osmanlı devrinde olduğu gibi yeniden aktif hâle getirilerek iki coğrafyanın birbirine bağlanması bölgenin sosyal ve iktisadî açıdan gelişmesine katkıda bulunacaktır.

EK I: BOA. D.BŞM.TZG 17229**Bervech-i Emanet Me'mur-ı İdaresi Buyurulduğum Trabzon ve Samsun ve Tevabi'-i Gümrüklerinin Mah-ı Şubata Mahsuben Zikrî Âtı Mah-ı Mezbur Hâsılat ve Teslimatının Keyfiyyet Ve Mikdarı**

		1 Şubat, yevm-i Yekşenbe (Pazar)
Trabzonî Hacı Ali Molla	3 pare (parça) dikilmiş aba	15
Elgülü (Görelili) Mehmed ve rüfekasıyla	112 kıyye rişte-i Büyükliman (Vakfikebir ipliği), 30 kile lazut	80
Tirebolulu Hasan	461 kıyye pirinç, 75 kıyye pasdurma	87
Trabzonî Mehmed Usta	3 tura kırmızı sahtiyan, 5 tura meşin, 5 takım göngirde (?)	45
Rizeli Hacı Yahya ve rüfekasıyla	14.000 pare portakal	70
-	Ecnas (çeşitli cinste) keresteden perakende zuhurat ¹	103
Toplam		400 kuruş
		2 Şubat, yevm-i Düşenbe
Gümüşhâneli Çakıroğlu	22 yük zift, 28 kıyye siyah barut	152
Büyüklimanlı Hasan Reis	30 keyl lazut, 150 kıyye sisha (sıska)	34
Trabzonî Lefter	45 pare cild-i bakar ² -ı Rusya, Refti	45
Büyüklimanlı Halil ve rüfekasıyla	649 kıyye koz helvası	112.5
Lazistanî Ali	2 denk mahlut eşya, 20 tura meşin, 4 çift papuş (papuç)	134.5
Ara toplam		478 kuruş
Trabzonî Mehmed Yazıcı	330 kıyye sarımsak	70

¹ Zuhurat: birden, ansızın oluveren, ortaya çıkan, hesapta olmayan şeyler, hadiseler.² Bakar: sığır, öküz, inek, manda cinsleri. Cild-i bakar: bakar derisi.

Rizeli Mustafa	6000 pare portakal	29.5
Vapur yolcularından perakende zuhurat	-	182.5
Toplam		760 kuruş
3 Şubat, yevm-i Seşenbe (Salı)		
Hemşinli Mehmed ve rüfekasıyla	226 kıyye revgan-i sade (sadeyağ)	113
Tamzaralı ³ Kirkor	1 denk mahlut eşya	86
Trabzonî Memiş	101 kıyye revgan-ı zeyt, 100 kıyye sarımsak, 24 kıyye barut-ı siyah	132
-	Ecnas keresteden perakende zuhurat	89.5
Toplam		420.5 kuruş
4 Şubat, yevm-i Çeharşenbe		
Sürmeneli Ahmed	40 kıyye revgan-ı zeyt (zeytinyağı), 2 kantar siyah üzüm	39.5
Kormî (Korumî) İsmail	3 pare göngirde (...), 27 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	139.5
Balıkçılardan Perakende zuhurat		35.5
Sürmeneli Osman Reis	65 keyl lazut	43
-	Perakende zuhurat	19.5
Toplam		277 kuruş
5 Şubat, yevm-i Pencşenbe		
Trabzonî Derandefil	45 kıyye boyalı iplik	93.5
Trabzonî İsmail Efendi	44 kantar timur-ı ham-ı Rusya (ham Rus demiri), Refti	66
Korumî Hüseyin	90 kıyye barut-ı siyah, 22.000 pare portakal, Refti	100

³ Tamzara veya Şer'i Sicillerdeki yaygın imlâ ile "Tamarza", günümüzde Şebinkarahisar ilçesinin merkez mahallesidir.

Rizeli Mehmed	900 pare portakal	35	
-	Perakende zuhurat	55	
	Toplam	349.5 kuruş	
			6 Şubat, yevm-i Cum'a
Büyüklimanî Osman ve rüfekasıyla	147 kıyye (...), 17 kıyye rişte-i Büyükliman	111.5	
Atinalı (Pazar/Rize) Hasan ve rüfekasıyla	150 kıyye asel (bal), 1100 pare macon	30.5	
Elgülü Mehmed Reis	118 kıyye revgan-ı sade, 30 keyl lazut	79.5	
-	Ecnas keresteden perakende zuhurat	42.5	
	Toplam	264 kuruş	
			7 Şubat, yevm-i Şenbe (Cumartesi)
Gümüşhâneli Ali	93.5 kıyye revgan-ı sade, 90 kıyye pasdurma	68.5	
Tirebolulu Ahmed	145 pare cild-i bakar-ı Rusya, Refti	145	
Karahisarî Osman	70 kıyye revgan-ı zeyt, 35 kıyye zeytun	58	
-	Ecnas keresteden perakende zuhurat	61.5	
	Toplam	333 kuruş	
			8 Şubat, yevm-i Yekşenbe
Oflu İbrahim	154 kıyye rişte-i Büyükliman	139	
Giresunî Ahmed	96 pare cild-i bakar-ı Rusya, Refti	96	
Trabzonî Hacı Ahmed	10 tura meşin, 62 çift kebir yemeni	57	
Giresunî Lefter	20 kıyye barut-ı siyah, 90 kıyye sarımsak, 80 top sağır keşnik, Refti	56	
Tirebolulu Hasan	290 kıyye pirinç	40	
-	Ecnas keresteden perakende zuhurat	31	

		Toplam	419 kuruş
			9 Şubat, yevm-i Düşenbe
Trabzonî Ömer Ağa	18 kıyye ma'mül şeker		16.5
Gümüşhâneli Osman ve rüfekasıyla	46 kıyye revgan-ı sade, 205 kıyye pasdurma		75
Trabzonî Mehmed Yazıcı	42 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		63
Vapur yolcularından perakende zuhurat	-		70.5
		Toplam	225 kuruş
			10 Şubat, yevm-i Seşenbe
Rizeli Ahmed Reis	80 keyl lazut (mısır), 8000 pare portakal		87.5
Tirebolulu Osman ve rüfekasıyla	40 pare cild-i bakar-ı Rusya, 17 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		65.5
Trabzonî Saraçoğlu	20.5 kıyye boyalı iplik		40
Rizeli Ahmed ve rüfekasıyla	126 kıyye kendir		37.5
-	Perakende zuhurat		11.5
		Toplam	242 kuruş
			11 Şubat, yevm-i Çeharşenbe
Bayatlı ⁴ Hacı Hüseyin ve rüfekasıyla	2 denk mahlut eşya, 35 kıyye (...) ⁵		126.5
Gümüşhâneli İbrahim Ağa	10 tura sarı sahtiyan, 8 tura sağır sarı sahtiyan		47
Trabzonî Yurika	169 top sağır keşnik		116.5

⁴ Günümüzde Çorum iline bağlı ilçe.

⁵ “Çiriş” olmalı: sarı zambak kökü unundan yapılan bir macun ki mücellitler ve pabuçcular tarafından mukavva ve meşin yapıştırmakta ve sair işlerde kullanılır.

Sürmeneli Ahmed	190 kıyye pasdurma	47
Toplam		337 kuruş
12 Şubat, yevm-i Pencşenbe		
Darendeli ⁶ İbrahim Ağa	3 top edna sevai, 4 top kutni-i Haleb, 4 top edna Diyarbekr (...)	80
Gümüşhâneli Estanyus	10 kıyye edna kirbas-ı Rize, 33 kıyye ham kettan, 52 kıyye sarımsak	69
Trabzonî Yani	12 top mücesseme-i Üsküdar	174
-	Perakende zuhurat	17
Toplam		340 kuruş
13 Şubat, yevm-i Cum'a		
Trabzonî Pir	360 pare edna keçe, 400 pare edna külah, 33 kıyye yapağı-yı Anatoli	87
Trabzonî Hafız	120 kıyye pirinç	21.5
-	Ecnas keresteden perakende zuhurat	185.5
Toplam		294 kuruş
14 Şubat, yevm-i Şenbe		
Trabzonî Kulmepareoğlu	15 top mücesseme-i Üsküdar	224.5
Erzincanî Hüseyin	27 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	40.5
Hopeli (Hopalı) Mehmed	10 kıyye harir-i ham-ı Rusya	30
Balıkçılardan perakende zuhurat	-	30
Toplam		325 kuruş
15 Şubat, yevm-i Yekşenbe (Pazar)		
Trabzonî Mehmed	172 kıyye revgan-ı zeyt, 170 kıyye zeytun, 400 kıyye sisha	200

⁶ Eskiden Sivas'a, günümüzde ise Malatya'ya bağlı ilçe.

Rizeli Hüseyin Reis	163 keyl lazut, 28 kıyye revgan-ı sade	126.5
Hopeli Mehmed	80 pare yorğan, 40 pare sağır keşnik	32
Trabzonî Molla Ahmed	10 pare tehi (boş) sandık	13
-	Perakende zuhurat	23.5
Toplam		395 kuruş
16 Şubat, yevm-i Düşenbe		
Trabzonî Cenaşudoğlu	26 kıyye harir-i ham-ı Rusya	78
Tirebolulu Karagöz	800 kıyye piriç	118
Ordulu Hüseyin Reis	100 keyl lazut	70
Hopeli Ali	48 kıyye revgan-ı sade	24
Toplam		290 kuruş
17 Şubat, yevm-i Seşenbe		
Sürmeneli Cafer Reis	20 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	30
Atinalı Osman	168 kıyye revgan-ı sade, 59 kıyye asel, 54 kıyye kavurma	83
Trabzonî Kazzazoğlu	6.5 top mücessem-i Üsküdar, 4.5 top sağır Yenikapu	121
Trabzonî Paseryaoğlu	116 kıyye rişte-i Karahisar, 40 top sağır keşnik	119
Vapur yolcularından perakende zuhurat	-	86
Toplam		439 kuruş
18 Şubat, yevm-i Çeharşenbe		
Atinalı Süleyman	185 batman debbağ otu	80
Trabzonî Hacı Hüseyin Efendi	55 kıyye revgan-ı sade	27.5
Karahisarlı Burika	120 kıyye şab	15
Trabzonî Yahnikapanoğlu	6 denk mahlut eşya	200
-	Perakende zuhurat	35.5

		Toplam	358 kuruş
			19 Şubat, yevm-i Pencşenbe
Trabzonî Mustafa Ağa	40 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		60
Sürmeneli Ali	96 kıyye revgan-ı semek (balık yağı), 1000 pare neşat sucuğu		30
Trabzonî Sava	133 top sağır keşnik		93.5
Trabzonî Osman Ağa	31.5 kıyye nühas-ı külçe (külçe bakır), 200 top sağır keşnik, Refti		87
-	Ecnas keresteden perakende zuhurat		139.5
		Toplam	410 kuruş
			20 Şubat, yevm-i Cum'a
Trabzonî Hüseyin Ağa	58 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		87
Rizeli Memiş	55 kıyye kendir, 900 kıyye sirke		36
Gümüşhâneli Ömer Ağa	115 kıyye barut-ı siyah		90
Trabzonî Hasan	900 kıyye soğan, 150 kıyye sarımsak		58.5
-	Ecnas keresteden perakende zuhurat		45.5
		Toplam	317 kuruş
			21 Şubat, yevm-i Şenbe
Karslı Ahmed	620 kıyye revgan-ı dönek ⁷ , 17 pare cild-i bakar-ı Anatoli		350
Sürmeneli Bali	8 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		12
Elgülü Hüseyin Reis ve rüfekaıyla	110 kıyye pirinç, 420 kıyye koz helvası		86.5
Rizeli Mehmed ve rüfekaıyla	9000 pare portakal		43.5
		Toplam	492 kuruş

⁷ "Güvercin yağı" anlamında kullanılmış olmalıdır.

		22 Şubat, yevm-i Yekşenbe
Erzincanî Halil	35 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	52.5
Gümüşhâneli Ömer Ağa	48 kıyye barut-ı siyah	38
Elgülü Süleyman	50 keyl lazut	31
-	Ecnas keresteden perakende zuhurat	199
Toplam		320.5 kuruş
		23 Şubat, yevm-i Düşenbe
Gümüşhâneli Makariyos	24 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	36
Rizeli Bekir Reis	20 keyl lazut, 700 pare portakal	60.5
Giresunî Mehmed Reis	12 keyl evsat dakik (vasat un)	16
Trabzonî Bilal	1455 kıyye pirinç, 300 deste edna kaşık	240
-	Perakende zuhurat	31
Toplam		383.5 kuruş
		24 Şubat, yevm-i Seşenbe
Rizeli Ömer Reis ve rüfekasıyla	120 keyl lazut (mısır), 52 kıyye revgan-ı sade	108.5
Trabzonî Mustafa Reis	30 keyl evsat dakik, 200 kıyye revgan-ı semek (balık yağı)	104
Trabzonî Yarımkemiş	60 kıyye boyalı iplik	118.5
-	Perakende zuhurat	23
Toplam		354 kuruş
		25 Şubat, yevm-i Çeharşenbe
Gümüşhâneli Makariyos	20 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	30
Tamzaralı Hırsto	3 denk mahlut (türlü, karışık) eşya	183.5
Sürmeneli Ahmed Reis	100 kıyye rişte-i Büyükliman	80
Trabzonî Poçoli	20 kıyye cild-i bakar-ı Rusya	30
-	Perakende zuhurat	53

		Toplam	376.5 kuruş
			26 Şubat, yevm-i Pencşenbe
Elgülü Osman ve rüfekasıyla	100 kıyye rişte-i Büyükliman, 584 kıyye koz helvası, 28 keyl fasulye		125
Trabzonî Ömer Ağa	Yarım pare göngirde (...), 70 pare kafa göni, 20 tura kebir sarı sahtiyan		108.5
Trabzonî Arapoğlu	515 batman bekmez, 48 kıyye ip		254.5
		Toplam	488 kuruş
			27 Şubat, yevm-i Cum'a
Gönye(li) Numan Ağa	500 kıyye pirinç, 199 kıyye revgan-ı semek, 47 kıyye kendir, 50 kıyye bekmez		167
Trabzonî Temel Efendi	249 keyl lazut, 60 pare cild-i keçi		206.5
Trabzonî Artin	180 pare cild-i bakar-ı Rusya, 13 pare cild-i camus-ı Rusya		309
Trabzonî Kostant	42 tehi (boş) sandık, 170 kıyye rahen-i (...), 28 kıyye revgan-ı zeyt, 15 kantar findık		316
Trabzonî Hacı Mustafa	10 pare dikilmiş aba, 43 pare yorğan, 76 keyl lazut		267
Gümüştâneli Ömer Ağa	2 pare göngirde, 12 tura meşin, 15 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		178
-	Perakende zuhurat		38.5
		Toplam	1482 kuruş
			28 Şubat, yevm-i Şenbe
Trabzonî İsmail Ağa	20 tura kebir sarı sahtiyan, 21 tura sağır sarı sahtiyan		102.5
Rizeli Hacı Hasan ve rüfekasıyla	302.5 kıyye edna kirbas-ı Rize		1000
Tamarza(lı) Şehidbeyoğlu	5 denk mahlut eşya		325.5

Necmettin Aygün

Atinalı Mehmed Reis	5000 pare teşat/neşat sucuğu, 12 kıyye peynir, 80 kıyye kestane	58
Gümüşhâneli Ohanis	392 külçe nühas	520
-	Perakende zuhurat	16.5
Toplam		<u>2022.5 kuruş</u>
Yekûn		<u>13.114 kuruş</u>

Gümrük-i Mezbur Merbutatından Olan Gümrükler İle Kantarî Hâsılatlarının Mah-ı Mezbure Mahsuben⁸ Zikr-i Âti Keyfiyyet ve Mikdarı Hâsılat-ı Gümrük-i Merbutat

	Trabzon kantarı hâsılatı	300
	Pulathâne ⁹ gümrüğü ma'a kantarı hâsılatı	234
	Rize gümrüğü ve merbutı bulunan Mapavli ¹⁰ iskelesi rüsumu	1324.5
	Of gümrüğü hâsılatı	210
	Sürmene gümrüğü hâsılatı	75
		2183.5 kuruş
	Yekûn	15.297.5
	(Masraflar) ¹¹	7017.5
	(Kalan)	8280 kuruş
Samsun Emti'a Gümrüğü Hâsılatı		
		1 Şubat, yevm-i Yekşenbe (Pazar)
Zileli Osman	40 batman leblebi	32
Köprülü Mahmud Ağa	4 kantar fındık, Refti	6
Tokatlı Hallaç	17 batman beyaz bez, 8 batman hamhalat	290.5
	Toplam	328.5 kuruş
		2 Şubat, yevm-i Düşenbe

⁸ Şubat ayına mahsuben.

⁹ Akçaabat nahiyesinin merkezi.

¹⁰ Mapavli; Mapavri: günümüzde Rize'nin Çayeli ilçesi.

¹¹ Bu kısımda gümrük gelirlerinden gümrük çalışanları ve bazı devlet hizmetlerine karşılık yapılan ödemeler yer almaktadır.

Trabzonî Ağa	6 tura kâvsele (kösele)	108
Canikli Ahmed	16 batman pirinç	8
Rusyalu Mihail	251 pare dilkü, 200 pare sansar, 8 pare kunduz, 60 kıyye soğan tohumu	68
Trabzonî Aziz Hafız	14.5 batman geros/gerus bezi ¹²	152
Trabzonî Tufan Reis	30 kıyye rişte-i penbe (pamuk ipliği)	31.5
	Toplam	367.5 kuruş
		3 Şubat, yevm-i Seşenbe
Kaysereli Harlebne	15 kıyye hamhalat, 20 kıyye beyaz bez	50
Kaysereli İyan Zimmî	40 kıyye beyaz bez	52
Canikli Ömer	14 batman pirinç	7
Kaysereli Schak	26 kantar timur-ı ham-ı Rusya, 34 kantar fındık, Refti	90
	Toplam	199 kuruş
		4 Şubat, yevm-i Çeharşenbe
Zileli Hüseyin	61 batman leblebi, 12 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	55
Kayserili Vasil	36 kıyye beyaz bez	47
Amasyalı Mehmed	50 kıyye sucuk	12
	Toplam	114 kuruş
		5 Şubat, yevm-i Pencşenbe
Tirebolulu Ömer	6 kıyye ham halat, 6 kıyye beyaz bez, 8 kıyye rişte-i penbe, Refti	14
Samsunlu Mustafa	80 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	120
	Toplam	134 kuruş

¹² “Gerus”, kelimesi kesin olmamakla birlikte, XIV. yüzyıl sonlarında İspanya’dan göç eden Yahudiler ile alâkalı olmalı.

		6 Şubat, yevm-i Cum'a
Havzalı Mehmed	84 kıyye bekmez	15
Seyit Mehmed	68 kıyye helva	8.5
Lâdikli Emrah	4 kantar fındık, Refti	6
Trabzonî Aziz Hafız	33 kantar palamut ¹³ , Refti	33
Trabzonî Pir Usta	9 batman geros/gerus bezi	94.5
Toplam		157 kuruş
		7 Şubat, yevm-i Şenbe
Köprülü Hasan	4 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	6
Trabzonî Hacı Mahmud	15 batman hamhalat, 17 batman beyaz bez	388.5
Canikli Mehmed	12 batman pirinç	6
Toplam		400.5 kuruş
		8 Şubat, yevm-i Yekşenbe
Trabzonî Osman	28 batman beyaz geros/gerus (bezi)	294
Rusyalu Mihail	352 pare dilkü, 62 pare sansar	51
Trabzonî İsa Ağa	16 tura kâvsele	288
Trabzonî Mehmed	26 batman geros/gerus bezi	273
Toplam		906 kuruş
		9 Şubat, yevm-i Düşenbe
Zileli İbrahim	68 batman leblebi, 6 kantar timur-ı ham-ı Rusya	51
Osman Efendi	7 kantar timur-ı ham-ı Rusya	10.5
Canikli Ömer	30 batman pirinç	15
Toplam		76.5 kuruş

¹³ Ham derinin terbiyesinde kullanılırdı.

		10 Şubat, yevm-i Seşenbe
Kaysereli Kirkor	40 batman beyaz bez, 18 kıyye boyalı (iplik)	83.5
Kaysereli Vasil	31 kıyye beyaz bez, 18 kıyye boyalı (iplik)	71.5
Kastamonî Sani Efendi	8 çift harar (büyük kıl çuval)	8
	Toplam	163 kuruş
		11 Şubat, yevm-i Çeharşenbe
Yorgi	119 top beyaz bez, 24 kıyye yapığı	231
	Toplam	231 kuruş
		12 Şubat, yevm-i Pencşenbe
Kaysereli Sehak	32 batman ham halat	448
Sehak	24 batman beyaz bez	252
	Toplam	700 kuruş
		13 Şubat, yevm-i Cum'a
Köprülü Hacıoğlu	90 kıyye bekmez	8
Canikli Ahmed	10 batman pirinç	5
Lâdikli Ahmed	2 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	3
Zileli Mehmed	80 batman bekmez	77
	Toplam	93 kuruş
		14 Şubat, yevm-i Şenbe
Tokatlı Hallaçoğlu	22 keyl nohut, 150 batman leblebi	168
Lâdikli Receb	2.5 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	3.5
Tirebolulu Osman	30 kıyye sarımsak, Refti	3.5
	Toplam	175 kuruş
		15 Şubat, yevm-i Yekşenbe
Tokatlı Hallaçoğlu	7.5 batman hamhalat	105

Samsunlu Hasan	64 kıyye helva, 14 batman piring	15
Samsunlu Mustafa	12 kantar palamut	48
Trabzonî Osman	6 tura kâvsele	108
Toplam		276 kuruş
16 Şubat, yevm-i Düşenbe		
Trabzonî Mehmed	17 batman geros/gerus bezi	178.5
Köprülü Hacıoğlu	5 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	7.5
Ahmed	8 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	12
Toplam		198 kuruş
17 Şubat, yevm-i Seşenbe (Salı)		
Canikli Mehmed	70 kıyye kendir tohumu	3.5
Kaysere(li) Birehos	40 kıyye beyaz bez, 16 kıyye boyalı (iplik)	80.5
Mehmed	9 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	13.5
Ünyeli Sani Efendi	1170 kıyye revgan-ı donek (?)	556
Toplam		653.5 kuruş
18 Şubat, yevm-i Çeharşenbe		
Lâdikli Mehmed	4 kantar timur-ı ham-ı Rusya, 14 batman leblebi	17
Kaysere(li) Vasil	42 kıyye beyaz bez	54.5
Toplam		71.5 kuruş
19 Şubat, yevm-i Pencşenbe		
Zileli Hüseyin	81 pare cild-i camus	578
Zileli Hüseyin	28 pare cild-i camus	200
Canikli Osman	39 kıyye helva	5
Toplam		783 kuruş

		20 Şubat, yevm-i Cum'a
Mıkırdıç	7 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	10.5
Köprülü Mehmed Hafız	186 pare semer keçesi	75
Kaysere'li Bedros	62 kıyye beyaz bez, 18 kıyye hamhalat	111.5
Manok	10 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti	15
	Toplam	212 kuruş
		21 Şubat, yevm-i Şenbe
Gümüşhâneli Süleyman	40 kıyye beyaz bez, 3 kıyye boyalı (iplik)	56
Zileli İmam	14 batman leblebi, 6.5 kantar timur-ı ham-ı Rusya	19
Kaysere(li) Karagöz	8 kıyye hamhalat, 13 kıyye beyaz bez	41
Tirebolulu İsmail	150 kıyye rişte-i penbe	150
Trabzonî Emin Efendi	90 kıyye rişte-i penbe, 71 kıyye beyaz bez	277
Sürmeneli Hacı Salih	19 kıyye rişte-i penbe, 6 kıyye beyaz (bez) ve boyalı (iplik)	38
	Toplam	581 kuruş
		22 Şubat, yevm-i Yekşenbe
Trabzonî Emin Efendi	33 batman geros/gerus bezi	345
Tokatlı Hallaçoğlu	20 batman beyaz bez, 8 batman hamhalat, 150 Tosya kuşağı	592
Trabzonî Mehmed	70 kıyye harir-i ham (ham ipek)	210
	Toplam	1147 kuruş
		23 Şubat, yevm-i Düşenbe
Lâdikli Ali	6 top bez	7.5
Zileli Hüseyin	84 kıyye bekmez, 50 batman leblebi, 36 kıyye beyaz bez, 13 kantar timur-ı ham-ı Rusya	109.5
Canikli Mehmed	12 batman pirinç	6
Hacı Mehmed	20 yük kendir tohumu	117

		Toplam	240 kuruş
			24 Şubat, yevm-i Seşenbe
Ahmed Ağa	17 pare cild-i camus		90
Halil	56 batman uğran		72
		Toplam	162 kuruş
			25 Şubat, yevm-i Çeharşenbe
-	-		-
			26 Şubat, yevm-i Pencşenbe
Zileli Mehmed	150 kıyye bekmez, 40 kıyye asel (bal)		35
Zileli İbrahim	40 batman leblebi, (...) kantar timur-ı ham-ı Rusya		34
Mehmed	100 kıyye tarhana, 250 kıyye bekmez		50
		Toplam	119 kuruş
			27 Şubat, yevm-i Cum'a
Ali	2.5 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		3.5
Lâdikli Receb	3.5 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		5.5
Amasyalı Yorgi	150 kıyye zeytun		19.5
		Toplam	28.5 kuruş
			28 Şubat, yevm-i Şenbe
Samsunlu Halil	14 batman piriñ		7
Ordulu Ömer	16 pare cild-i bakar		28.5
Yorgi (Amasyalı)	40 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		60
Vasil (Kayserili)	5 kantar timur-ı ham-ı Rusya, Refti		7.5
Samsunlu Seyyid	160 kıyye helva		20
		Toplam	123 kuruş
		Yekûn	8639.5 kuruş

Samsun Gümrüğü Mülhakatından Ünye ve Ordu ve Tevabi'i Gümrüklerinin Hâsılatı

Ünye gümrüğü hâsılatı	317
Fatsa gümrüğü hâsılatı	317
Ordu gümrüğü hâsılatı	356
Bulancak iskelesi hâsılatı	133
	<hr/>
	1001 kuruş
	<hr/>
	9640.5¹⁴ kuruş
(Masraflar)	<hr/>
	1900 kuruş
(Kalan)	<hr/>
	7740.5 kuruş
	<hr/>

¹⁴ Belgede 19640.5 kuruş olarak yazılmıştır.

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Baş Muhasebe Defterleri Trabzon Gümrüğü (BOA. D.BŞM. TZG), Belge No 17229.
- AYGÜN, Necmettin, "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlâlleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (Hacettepe Üniversitesi), 3/6, Ankara 2007, 89-111.
- AYGÜN, Necmettin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal Ve İktisadi Yapı", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 5/17, Çorum 2008, 75-111.
- AYGÜN, Necmettin, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, İstanbul 2005.
- BEŞİRLİ, Mehmet, "Tokat Bakır Kalhânesi'nin Yönetimi (1793-1853)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14/1, Elazığ 2004, 229-258.
- BEŞİRLİ, Mehmet, *Tokat (1771-1853)*, Tokat 2005.
- BIJIŞKYAN, P. Minas, *Pontos Tarihi* (Çev. H. D. Andreasyan), İstanbul 1998.
- BİLİCİ, Faruk, "XIX. Yüzyılın Başında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3, Trabzon 2007, 35-47.
- ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun Ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu* (4-6 Mayıs 2006), Samsun 2006, 283-298.
- ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Amasya Ve Çevresinde Ticaret", I. *Amasya Araştırmaları Sempozyumu* (Amasya 2007), I. Kitap, Amasya 2008, 313-325.
- EKİNCİ, İlhan, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, I, Trabzon 2006, 55-88.
- ERKAN, Ümit, "1509 No'lu (H.1330-32, M.1911-13) Şer'iyye Sicili Işığında Rize'de İktisadî Hayat", http://umiterkan.blogcu.com/1509-no-lu-rize-ser-iyye-sicili-isinginda-rize-de-sosyal-hayat-2_17819861.html.
- ERSOY, Osman, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara Üniversitesi), C.2/2, Ankara 1964, 237-249.
- GENÇ, Mehmet, "17-19. Yüzyıllarda Sanayi Ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (2-6 Temmuz 1986), Ankara 1987, 145-169.
- Giresun Kent Kültürü*, Giresun Belediyesi Yayınları, Ankara 2008.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, Sayı 250, Ankara 2004, 881-909.
- Hicri 1319 (M.1901) Tarihli Trabzon Vilâyeti Salnâmesi, Trabzon Vilâyet Matbaası, (t.y.).
- ISSAWI, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal Middle East Studies*, Cambridge 1970, 18-27.
- İNALCIK Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008.
- Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnâmesi* (Çev. Ali Berktay), İstanbul 2005.
- KARPAT, Kemal, "1880'de Kayseri Sancağı'nın Sosyal, Ekonomik ve İdarî Durumu: İngiltere'nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Ferdinand Bennet'in Raporu (Ekim 1880)", *Belleten*, C.LXII, Ankara 1998, 881-911.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları*, İstanbul 2004.

- KORKMAZ, Şerife, "Çorum Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defteri", *Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu (23-25 Kasım 2007)*, C.I, Çorum 2008, 71-92.
- ORTAYLI, İlber, "19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul 1997, 262-280.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu (Makaleler)*, İstanbul 2008.
- ÖNSOY, Rifat, *Osmanlı Borçları 1854-1914*, Ankara 1999.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul 2008.
- QUATAERT, Donalt, *Osmanlı İmalat Sektörü (Çev. Tansel Güney)*, İstanbul 1999.
- ŞAHİN, İlhan-Emecen, Feridun, "Amasya", *DVİA*, C.3, İstanbul 1991, 1-4.
- ŞEN, Ömer, *İmparatorluğu Kurtarmak*, İstanbul 2008.
- YILMAZ, Ali, "Osmanlıdan Günümüze Çorum'da Sanayi", *Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, C.III, Çorum 2008, 1653-1666.
- YOLALICI, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canık (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998.
- ZEHİROĞLU, Ahmet Mican, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul 2000.